

TOPLUMSAL DIŞLAMAMANIN SOSYOLOJİK ZEMİNLERİ

Aslıhan AYKAÇ*

Öz: Bu çalışmanın amacı toplumsal dışlama kavramını sosyolojik bir çerçeve içinde değerlendirerek Türkiye’de gözlemlenen toplumsal dışlama süreçlerini analiz etmektir. Bu amaca yönelik olarak öncelikle toplumsal dışlama kavramsal olarak tanımlanacak ve dışlama pratiklerinin toplumun hangi kesimlerini hedef aldığı ortaya konacaktır. İkinci olarak Türkiye’de toplumsal dışlamanın hangi biçimlerde ortaya çıktığı ve kimleri hedef aldığı irdelenecektir. Çalışmanın temel savı, Türkiye’de kentleşme dinamikleri, demografik dönüşümler ve buna karşılık patrimoniyal siyasetin hâkimiyetinin toplumsal dışlamayı yoğunlaştırdığıdır. Çalışmanın son başlığı toplumsal dışlamaya karşılık içerici yaklaşımlar üzerinde duracaktır. Bu bölümde çalışmanın ikinci temel savı, kurumsal yaklaşımlar, sivil toplum çabaları ve geleneksel dayanışma mekanizmalarının kısıtları göz önüne alındığında yerel düzeyde ortaya çıkan dayanışma ağlarının toplumsal dışlamaya karşı etkin bir ağırlım potansiyeli taşıdığıdır.

Anahtar sözcükler: toplumsal dışlama, dezavantajlı gruplar, sosyal içirme, dayanışma ağları

Sociological Analysis of Social Exclusion

Abstract: The objective of this research is to frame social exclusion sociologically in order to analyze social exclusion processes observed in Turkey. The first task is to conceptualize social exclusion, define the ways in which it takes place and the parties targeted by exclusionary practices. The article will focus on the Turkish context next, in terms of exclusionary practices observed and the vulnerable groups systematically targeted by such practices. The main argument of this study is that the particular way in which urbanization took place in Turkey, demographic transitions and the predominant patrimonialism in politics intensify the impact of social exclusion. The final section of the article will focus on mechanisms of social inclusion to reverse the impact of social exclusion. The second major argument proposed in this research is that the existing limitations of the institutional approach, non-governmental organizations and traditional solidarity mechanisms underline the potential carried by the locally emerging solidarity networks.

Key words: social exclusion, vulnerable groups, social inclusion, solidarity networks

Toplumsal dışlamaya yönelik temel tartışmalar

Toplumsal dışlama ekonomik ve sosyal yapılar arasındaki ilişkiye odaklanarak toplumun belli kesimlerinin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel etkinliklerden ve fırsatlardan dışlanmasını ifade eden bir kavramdır. Bu durum toplumsal eşitsizliğin farklı dinamiklerinden, örneğin yoksulluk, eğitim veya belli vasıflardan yoksunluk ya da ayrımcılıktan kaynaklanabilir. Bu nedenle toplumsal dışlama çok boyutlu ve çok katmanlı bir yapı içinde değerlendirilmesi gereken bir süreçtir (Yükseker, 2009).

Toplumsal dışlama kavramının ortaya çıkışı belli bir tarihsel bağlamı ve bu bağlamda ortaya çıkan toplumsal dönüşümleri temsil eder. 1970’lerde ilk olarak Fransa’da ortaya çıkan kavram 1980’li yıllarda Avrupa’da yaygın bir biçimde toplumsal analizlerde kullanılmıştır. Bu dönemde ABD’de ise sınıf altı (underclass) kavramı benzer dışlama süreçlerini karşılayan ve toplumun çeperlerine itilenleri ifade etmek için kullanılan bir başka kavram olmuştur (Sapancalı, 2005a). Bu tartışmaların öne çıkmasına

neden olan asıl mesele ise 2. Dünya Savaşı sonrasında kalkınmayı, sanayileşmeyi, istihdamı önceleyen, toplumsal uzlaşmayı sağlamak için refah devleti modeline dayanan kapitalizmin altın çağının 1970’lerde ortaya çıkan talep tıkanıklığı ve ulusal ekonomilerin büyüme grafiklerinin bozulması sonucu sermaye-devlet ve emek kesimleri arasındaki görece uzlaşının bozulmasıdır. 1980’lerde neoliberal küreselleşmenin hız kazanması, sermayenin küreselleşmesine karşılık emek hareketliliğinin sınırlı olması ve kapitalist sistemdeki dönüşümlere karşılık devletin düzenleyici ve arabulucu işlevlerini kaybetmesi ise toplumun kırılğan kesimlerini daha da zorlu bir mücadelenin içine sokmuştur (Munck, 2004).

Toplumsal eşitsizlik, sosyal bilimlerde daha çok ekonomik temelli sınıfsal eşitsizlik ve farklı kültürel kriterlere ve kimlik unsurlarına göre belirlenen, ırk, etnisite veya cinsiyete dayalı toplumsal tabakalarla ifade edilir. Toplumsal dışlamayı daha

*Prof. Dr., Ege Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü (ORCID No: 0000-0002-8975-3441)

Geliş Tarihi / Received : 29.05.2019

Kabul Tarihi / Accepted : 09.07.2019

önceki eşitsizlik ifadelerinden farklı kılan birkaç unsurun altını çizmek gerekir. Toplumsal dışlama yalnızca tek bir eşitsizlik biçiminin sonucu değil, birden fazla eşitsizlik kriterinin kesişiminden kaynaklanan çok boyutlu eşitsizlik ilişkilerini ifade eder. İkinci olarak dışlama, toplumun belli bir kesiminin bir başka kesimine yönelik olarak gerçekleştirildiği pratiklerdir. Bu nedenle daha önceki toplumsal eşitsizlik tartışmalarının sistemsel kaynaklarını ya da bireylerin kendi kendilerine neden olduğu yoksunlukları aşan, ilişkisel bir anlayış söz konusudur. Toplumsal dışlama böyle tanımlandığında örneğin yoksulluk kavramında olduğu gibi edilgen ve statik bir durum yerine, toplumsal ilişkilerinin farklı alanlarında farklı biçimde yeniden üretilen dinamik bir süreç olarak anlaşılır (**Byrne, 1999**). Toplumsal dışlamayı sosyal bilimlerdeki diğer eşitsizlik tartışmalarından farklı kılan üçüncü unsur ise sınıf, ırk, etnisite veya toplumsal cinsiyet gibi kategorik ayrımları ve bunların analizlerini aşan sentetik bir anlayış inşa etmesidir. Byrne, sosyal bilimlerde toplumsal eşitsizliklere yönelik çalışmalarda bu kategorik ayrımların disiplinler sınırlar yaratmasını, toplumsal dışlamaya yönelik akademik tartışmaların da bu disiplinler sınırlardan etkilenmesini eleştirir. Böyle bir yaklaşım bireyi araştırma nesnesi olarak kavramsallaştırdığında ve toplumsal dışlamanın bireysel çıktılarını ölçmeye odaklandığında toplumun farklı kesimleri arasındaki ilişkileri, zamansal ve mekânsal değişkenleri, birey ve sistem arasındaki karşılıklı etkileşimi göz ardı eder. Byrne bu eleştiriye bir çözüm olarak da disiplinler arası bir sentez geliştirmeyi hedefler (**Byrne, 1999**). Bu sentez, bireysel, toplumsal ve sistemik unsurları eş zamanlı ve birbirleriyle bağlantılı olarak analiz etmeyi öngörür. Dördüncü olarak toplumsal dışlamanın mutlak bir ilişkisizlik ya da yoksunluk hali olmaması, toplumun farklı kesimlerinin belli alanlardan dışlanırken başka alanlarda toplumun geri kalanıyla ilişki içinde olması kavramın ilişkisel boyutunu özgün kılar. Örneğin işçi sınıfı ekonomik olarak sisteme katılım gösterse de çalışan yoksullar mekânsal dışlamaya maruz kalabilir, sosyo-ekonomik profili farklı olan kesimlerle mekânsal bir ayrışma yaşayabilir. Buna göre, dışlamanın dereceleri ve boyutları tek bir birey söz konusu olduğunda bile değişkenlik gösterir (**Jarman, 2001**). Toplumsal dışlamanın çok boyutlu ve çok katmanlı analizi bireyi, toplumu ve sistemi içerdiği kadar kurumsal ve enformel ilişkileri de kapsar; bütün bu çeşitlilik lineer bir nedensellik ilişkisinden öte bir karmaşıklık (complexity) kurusu içinde kavranabilir.

Toplumsal dışlama pratikleri ve kırılğan gruplar ülkelerin ekonomik yapıları, politik sistemleri ve kültürel dinamiklerinden doğrudan etkilenir. Farklı dışlama pratiklerinin yanı sıra farklı toplumlarda çeşitli dışlayıcı unsurların geçerli olması, toplumsal dışlamanın bir sonuç olmaktan çok bir süreç olarak değerlendirilmesi gerektiğini, bu nedenle de zamana ve mekâna bağlı olarak dinamik bir analizin zorunluluğunu ortaya koyar. Fransa'da toplumsal dışlama en çok göçmenleri hedef alırken, ABD'de daha çok ırka veya sınıfa dayalı toplumsal dışlama dikkati çeker. Mekânsal ayrımın ötesinde 1970'lerde Fransa'da toplumsal dışlama özellikle eski sömürgelerden gelen göçmenler üzerinde yoğunlaşırken bugün daha çok Suriye, Irak ve Afganistan gibi çatışma bölgelerinden gelenlerin maruz kaldığı toplumsal dışlama dikkat çekmektedir.

Toplumsal dışlamanın çok boyutlu yapısını ortaya koyduktan sonra üzerinde durulması gereken iki temel nokta toplumsal dışlamanın hangi biçimlerde ortaya çıktığı ve toplumun hangi kesimlerini hedef aldığıdır. Dışlayıcı pratikler özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bireylerin toplumsal ilişkilerini doğrudan etkiler. Ekonomik alanda toplumsal dışlama en yaygın olarak işgücü piyasasından dışlanma, istihdam sürecindeki ayrımcılık, ücret eşitsizliği, sosyal güvenlik kapsamından dışlanma ve kayıtdışılık biçiminde ortaya çıkar. Bunun dışında toplumun belli bir kesiminin mal ve hizmetlere ulaşımının kısıtlanması da ekonomik alanda toplumsal dışlamaya örnektir. Yoksulluk ekonomik alandaki toplumsal dışlamanın en keskin örneğini teşkil eder. Sosyal alanda ise en belirgin toplumsal dışlama mekânsal ilişkilerde gözlemlenir. Özellikle kent yaşamında kent merkezinin üst orta sınıflara yönelik düzenlenmesiyle kent çeperinin gelir düzeyi düşük, sosyal sermayeden yoksun ya da kent yaşamına eklenememiş göçmen kitlelere terk edilmesi bu mekânsal yapının en belirgin göstergesidir. Kentsel yapının dışında kır kent ayrımı ve buna bağlı bölgesel eşitsizlik de sosyal alandaki toplumsal dışlamanın bir başka boyutudur. Tarım ekonomisinin ve özellikle tarım emeğinin giderek değer kaybetmesi kırsal kesimin ötekileştirilmesine yol açar. Kültürel unsurlara dayalı toplumsal dışlama toplumdan topluma çeşitlilik gösterse de en belirleyici unsurlar ırk, etnisite, din ve toplumsal cinsiyet gibi temel kimlik belirteçleridir. ABD'deki sivil haklar hareketinin yalnızca yetmiş yıllık bir geçmiş vardır, ırka dayalı ayrımcılık mekânsal olarak gözlemlenebilir, ayrımcılık karşıtı politikalara rağmen işe alma süreçlerinde belirleyici olmaya devam

eder, özellikle güvenlik güçlerinin siyahlara yönelik müdahaleleriyle medyaya yansır. Benzer bir biçimde bugün bütün Avrupa ülkelerinde farklı etnik ve dini kimliklere sahip göçmenlere yönelik ayrımcılık ve toplumsal dışlama gözlemlenmektedir. Toplumsal cinsiyet alanında patriarka, toplumsal ilişkilerde ve kurumsal yapılarda etkisini sürdürmektedir. Eşcinsel bireyler tüm toplumsal dışlama biçimlerinde hedef haline gelmektedir. Gelişmiş toplumlarda artan görünürlük homofobi karşıtı bir farkındalık yaratmış, özellikle eşcinsel evliliklerin yasal olarak tanınması evlilik akdinden kaynaklanan yasal hakların karşılanmasını sağlamıştır. Ancak bu durum eşcinsellere yönelik ayrımcılık ve şiddetin ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir.

Toplumsal dışlama hangi biçimlerde ortaya çıkar?

Toplumsal dışlama bir taraftan toplumsal ilişkiler içinde bireysel ya da topluluk dışlaması biçiminde görülürken diğer taraftan bireylerin kurumsal yapılarla kurduğu ilişkilerde de gözlemlenebilir. Birinci grubu oluşturan toplumsal ilişkilerden dışlamanın en yaygın biçimi ayrımcılık, önyargı ve kalıp yargıların belli bir grubu hedef almasında görülür. Melek Göregenli, önyargı ve kalıp yargı arasındaki farkı vurgularken iki kavramın arasında tamamlayıcı bir ilişki olduğunun da altını çizer. Önyargı "herhangi bir bilgi ya da deneyime dayanmayan her türlü 'ön fikir'" anlamında kullanılırken, kalıp yargı belli bir gruba yönelik olarak bilgi eksikliklerini tamamlayan "önceden oluşturulmuş birtakım izlenimler, atıflar bütünü olarak zihnimizde oluşturduğumuz imgelerdir" (Göregenli, 2012). Bu tür eksik bilgiye dayalı genellemeler davranışa dönüştüğünde toplumsal dışlamanın en yaygın biçimi olan ayrımcılık ortaya çıkar. Toplumsal ilişkilerden dışlama gündelik hayatta komşuluk ilişkilerinden, basit alışveriş ya da ticaret ilişkilerine, evliliklerden geleneksel dayanışma mekanizmalarına çeşitli bağlamlarda gözlemlenebilir. Toplumsal ilişkilerden dışlamanın en belirgin örneklerinden biri de mekânsal dışlamadır. Kır kent ayrımına bağlı olarak kırsalın toplumsal ilişkilerden dışlanması, köyden kente göç sürecinde göçmenlerin kent yaşamıyla bütünleşmesinde ortaya çıkan sorunlar mekânsal dışlamanın bir boyutudur. Bir diğer boyutu ise kentteki yaşam alanlarının sınıfsal ve etnik ayrışmayı yansıtacak biçimde görünmeyen sınırlara sahip olmasıdır. Örneğin kentin merkezinde yaşayanlarla kent çeperinde yaşayanların yaşam alanları ve bu alanın kullanım biçimleri belirgin bir biçimde ayrışır. Hatice Kurtuluş'un kapalı siteler ve mekânsal ayrışma konulu çalışması mekânsal dışlamanın sınıfsal boyutunu vurgulaması açısından iyi bir örnektir

(Kurtuluş, 2011). Ancak mekânsal ayrışma yalnızca sınıfsal unsurlara dayalı olmayabilir, bugün metropollerde etnik temele dayalı mekânsal ayrışma çok daha belirgin bir biçimde kendini göstermektedir. Mim Sertaç Tümtaş, Hatay ve Şanlıurfa'da yaptığı alan çalışmasında Suriyeli mültecilerin maruz kaldığı toplumsal dışlama pratiklerini irdeler ve Suriyeli göçmenlere yönelik vatandaşlık tartışmalarının altını çizer (Tümtaş, 2018). Barınma, istihdam ve hak temelli sorunlar büyük şehirlerde yaşayan Suriyelileri de etkilemektedir.

Toplumsal ilişkilerin ötesinde kurumsal ilişkilerde görülen toplumsal dışlama pratikleri politik temsilden dışlama, ekonomik ilişkilerden dışlama ve hizmetlerden dışlama biçimlerinde görülür. Politik temsilden dışlanma belli grupların yerel ya da merkezi yönetimde seçme ve seçilme haklarının kısıtlanması, ifade özgürlüğü veya örgütlenme haklarının çeşitli sebeplerle engellenmesi biçiminde ortaya çıkar.

Ekonomik dışlamanın en yaygın biçimi istihdam ilişkilerinde, özellikle işe alım sürecinde ortaya çıkan ayrımcılıktır. Ekonomik dışlamaya maruz kalan kesimler toplumdan topluma değişir. Örneğin ABD'de en önemli dışlama pratikleri ırk ve etnisiteye dayalı dışlamalardır. Özellikle Afro-Amerikan ve Hispantik kökenli bireyler, eğitim ve vasıf düzeylerinden bağımsız olarak işe alımlarda ayrımcılığa maruz kalır. Buna karşılık ABD, iki yasal düzenlemeyle bu bireylere yönelik adil değerlendirme pratiklerini yaygınlaştırmaya çalışır. ABD'de Equal Opportunity Program ve Affirmative Action Program adı altındaki istihdam düzenlemeleri işe alımlarda ve istihdam sürecinde kişilerin dil, din, ırk, cinsiyet gibi özellikleri nedeniyle ayrımcılığa uğramalarını engellemeye yöneliktir (Reskin, 1998). Türkiye'de ayrımcılık karşıtı düzenlemeler anayasal koruma altında olmasına karşın ayrımcılık pratikleri yaygın bir biçimde işlemekte, ancak meselenin görünürliğünün az olması nedeniyle çok sık gündeme gelmemektedir.

Ekonomik dışlamanın bir başka boyutu ise sınıfsaldır. Özellikle neoliberal ekonomi politikalarının yaygınlaşması ve sosyal politikaların da eş zamanlı olarak erozyona uğraması alt sınıf bireylerin işgücü piyasasına katılım için gerekli vasıf, beşerî sermaye ve eğitime ulaşmalarını zorlaştırmıştır. Bunun sonucunda yoksulluk ve yoksunluk sarmalı bu kesimin sözde fırsat eşitliği ve piyasadaki fırsatlara ulaşma konusunda yapısal bir dışlamaya maruz kalmasına neden olmuştur. Literatürde ekonomik demokrasi ya da endüstriyel vatandaşlık üzerine yapılan çalışmalar, tüm bireylerin eğitim ve vasıf düzeylerinden

bağımsız olarak piyasaya eklenmesinin yolunu açacak ve gerçek fırsatlar yaratacak politikalara odaklanır.

Son olarak hizmetlerden dışlanma toplumun belli kesimlerinin eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve benzeri sosyal güvenlik ağlarından dışlanmasını ifade eder. Bu durum, merkezi yönetimlerin altyapı yatırımlarını ve sosyal politika alanlarında yaptığı harcamaları belli bölgelere ve belli kesimlere yönlendirmesiyle ortaya çıkar. Ancak bunun yanı sıra yerel yönetimler de hizmet ağlarını belli bölgelere yoğunlaştırdıklarında belli kesimlerin hizmetlerden dışlanmasına neden olurlar. Örneğin büyük şehirlerde şehir merkezlerine yönelik yatırımların şehrin çeperinde yer alan alt sınıf mahallelerine ulaşmaması ya da kırsal ilçelerin ulaşım, imar, çöp toplama, altyapı yatırımları ve kültürel faaliyetlerden yoksun olması da hizmetlerden dışlanma için örnek oluşturur. Bu nedenle kentleşme ve toplumsal dışlama arasındaki ilişki özellikle sınıfsal dışlama boyutuyla araştırmalara konu olmuş, buna karşılık kentleşme politikalarının en önemli hedefleri arasında kentsel mekânın eşitlikçi kullanımı, hizmetlerin yoksullar ya da göçmenler gibi dezavantajlı kitleler tarafından ulaşılabilirliği yer almıştır (**Harvey, 1973**). Hizmetlerden dışlama yalnızca kamu kurumlarının sunduğu hizmetlerle de sınırlı değildir. Özel sektör yatırımları, özellikle hizmetler sektöründeki yatırımlar belli bir pazar payı ve karlılık hedefine göre belirledikleri için sıklıkla orta sınıf ve üst orta sınıf bölgeleri tercih eder. Bugün kentlerde güvenli kapalı sitelerin, alışveriş merkezlerinin, plazaların, özel üniversitelerin ya da özel hastanelerin bulunduğu alanlar sermaye ilişkilerinin mekânsal yoğunlaşmasını gösterirken, bunları çevreleyen bölgelerde düşük gelirlilerin, çalışan yoksulların, kent yaşamına henüz entegre olamamış göçmen yığınlarının ayakta kalma çabaları dikkat çeker (**Davis, 2007**). Bu durum yalnızca kentle ve kentleşme süreciyle de sınırlı değildir; sermaye yatırımlarının bölgesel dağılımı incelendiğinde de paralel bir toplumsal dışlama sürecini gözlemlemek mümkün olur.

Toplumsal dışlama süreçleri bireysel düzeyde gözlemlendiği kadar topluluk düzeyinde de ortaya çıkar. Bireysel düzeyde, işe alım ya da istihdam sürecinde, bire bir toplumsal ilişkiler söz konusu olduğunda, eğitim, sağlık veya diğer sosyal hizmetlere yönelik başvurularda ortaya çıkar. Öte yandan bir topluluğun bir bütün olarak dışlanması daha çok kurumsal dışlama pratikleri ile toplumsal kutuplaşma biçiminde görülebilir. Bu pratik ayırım, bireysel

dışlamanın yapısal olmadığı, münferit durumları yansıttığı anlamına gelmez; her iki durum da yapısal dışlamadır, aradaki fark yalnızca işleyiş biçimindeki çeşitliliği göstermektedir.

Sınıfın ve kimliğin ötesinde dışlayıcı unsurlar

Toplumsal dışlamanın hedefindeki kesimleri tanımlamaya yönelik çalışmalar öncelikle tabakalaşma sürecinin belirleyici unsurları olan sınıf ve kimlik göstergelerine odaklanmıştır. Buna göre toplumsal dışlama öncelikle alt sınıfları, işsizleri, yoksulları ve hatta çalışan yoksulları kapsamaktadır. Sınıfa dayalı toplumsal dışlama en belirgin olarak mekânsal ayrışmada kendini gösterir. Örneğin orta sınıf ya da üst orta sınıf mahalleler ile işçi sınıfı mahallelerinin ya da alt sınıf yerleşim yerlerinin ayrışması yalnızca mekânsal bir ayrışma değildir; aynı zamanda bu mekânsal kategoriler eğitim, sağlık ve altyapı hizmetlerinin de farklı standartlarda sunulmasıyla politik dışlama ve hizmetlerden dışlama süreçlerini de içerirler. Sınıf kimliğinin dışında farklı ırk grupları, etnik gruplar, etnik, dini ya da ulusal azınlıklar da toplumsal dışlamanın en dikkat çekici hedefleridir. ABD metropollerinde siyah mahalleleri ya da Asyalıların mahalleleri bellidir ve beyaz Amerikalılardan ayrılmış durumdadır. Almanya'da Türkler azımsanmayacak bir nüfusa sahip olmalarına rağmen belli kentlerin belli mahallelerinde yoğunluk gösterir. En fazla mekânsal olarak görünürlük kazanan bu toplumsal dışlama ya da ayrışma süreci, ayrı bölgelerde eğitim, sağlık hizmetlerinden iş imkânlarına, yatırımlardan sosyo-kültürel etkinliklere kadar toplumsal hayatından farklı alanlarına sirayet eder. Toplumsal cinsiyet farklı biçimlerde toplumsal dışlamaya konu olur. LGBT bireylerin politik ve ekonomik katılımdan dışlanması, sıklıkla yaşadıkları kentlerde kent çeperindeki belli bölgelerde kendilerine yaşam alanı oluşturmaları ve bir nevi gettolaşmaya maruz kalmaları cinsiyete dayalı toplumsal dışlamanın bir örneğidir.

Ancak sosyolojik açıdan bu makro kategorilerin dışında kalan ve farklı özelliklerinden ötürü toplumsal dışlamaya maruz kalan kesimlerin durumu da dikkat çekicidir. Bu grupların verdikleri görünürlük mücadeleleri akademik araştırmalara konu olmuş ve yeni çalışma alanlarının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Burada en önemli konulardan biri engellilerin maruz kaldığı toplumsal dışlama durumudur. Engellilere yönelik dışlama kısmen altyapı eksikliğinden, eğitim, sağlık ve yerel hizmetler alanında gerekli düzenlemelere yatırım yapılmamasından kaynaklanırken, önemli bir

dışlama boyutu da toplumsal farkındalığın olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla sorun kısmen devletin engellilere yönelik politikalarda zayıf olmasıyla açıklansa da en az bunun kadar önemli olan bir başka konu sivil toplumun engellileri kapsayan etkinliklerinin sınırlı olmasıdır. Bezmez ve Yardımcı, engellilerin sosyal haklarına yönelik taleplerinin bir taraftan korumacı ve hayırseverlik temelli bir yaklaşımla devlet ve sivil toplum kuruluşları arasında patronaj ilişkileri yarattığına dikkat çekerken, diğer taraftan gelişmekte olan engelli örgütlenmesinin hak temelli bir söylem yarattığını, engellilerin toplumsal konularına dair geleceğini ise bu iki yaklaşım arasında bir noktada gelişeceğini öngörmektedir (**Bezmez ve Yardımcı, 2010**).

Buna benzer bir başka örnek ise akıl sağlığı konusunda toplumsal dışlamanın çok keskin bir biçimde ortaya çıkmasıdır. Akıl sağlığı konusundaki toplumsal farkındalığın ve kabulün hâlâ çok sınırlı olması, geleneksel yaklaşımların bilimsel bir anlayışa uygun olmaması ve akıl hastalıkları konusundaki sosyal damgalama (social stigma) toplumsal dışlamanın aşılması en güç örneklerinden birini teşkil eder. Bu noktada yalnızca şizofreni veya bipolar bozukluk gibi kronik durumları düşünmemek gerekir. Daha yaygın olarak görülen ve dereceleri de değişkenlik gösteren depresyon, anksiyete bozukluğu, yeme bozuklukları ya da madde bağımlılığı gibi durumlarda da sosyal damgalama ayrımcılığa, ötekileştirmeye ve toplumsal dışlamaya yol açar. Bu gibi durumlarda kapsayıcı yaklaşımlardan, rehabilitasyon ve bireyin topluma geri kazandırılması sonucundan bahsetmek oldukça zordur.

Son olarak, yaşlılar da toplumsal dışlamaya maruz kalırlar. Gerek fiziksel kapasitesinin azalması gerekse emeklilikle beraber sosyo-ekonomik standartlardaki gerileme yaşlıların toplumsal hayattaki varlığını kısıtlar. Özellikle sağlık alanındaki gelişmelerle beraber ortalama yaşam süresinin uzaması, bireyin yaşlılıkta geçirdiği sürenin de uzamasına neden olmuştur. Fakat ekonomik faktörler ve demografik yapı bu yaşlılık süresinin kalitesini kısıtlamaktadır. Yaşlıların toplumsal hayata entegrasyonunu destekleyen içerici yaklaşımlar giderek artmaktadır. Avrupa Birliği bünyesinde yaşam boyu öğrenme programları (lifelong learning programs) yaşlılıkta geçen yaşam süresinin kalitesini artırmanın yanı sıra ortaya çıkan bilgi toplumundaki yeniliklerin dışlayıcı etkilerini kontrol altına almayı ve yetişkin bireylere yönelik bir sosyal içerme işlevi hedeflemektedir (**Greef ve ark., 2012**). Benzer uygulamalar daha

yavaş ve kısıtlı ölçekte olmakla beraber Türkiye’de de gelişmektedir (**Poyraz ve Titrek, 2013**). Özellikle üniversiteler bünyesinde kurulan Tazelenme Üniversiteleri 60 yaş üstü kesimleri hedeflemektedir (**Hürriyet, 2019**).

Toplumsal dışlamaya uğrayan bir başka kesim ise farklı nedenlerle toplumsal entegrasyonu sınırlı olan dezavantajlı gruplardır. Entegrasyon açısından dezavantajlı kesimler içinde göçmenler ilk sırada gelmektedir. Küreselleşmeyle birlikte ulaşım ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması küresel göçün de dönüşmesine neden olmuştur. Bugün bir taraftan göçmen profili değişirken, göç alan ve göç veren ülke sayısı artmış, göç yalnızca ekonomik motivasyonla gerçekleşen bir toplumsal hareketlilik olmaktan çıkmıştır. Göçmenler gittikleri her ülkede en azından belli bir süre entegrasyon sorunları yaşamakta ve en azından bu süre boyunca toplumsal dışlamaya maruz kalmaktadır. Fakat daha gerçekçi bir yaklaşımla artan küresel eşitsizlik, kapitalizmin yol açtığı ekonomik krizler ve devletlerin sosyal politika alanındaki geri çekilmesi bir çerçeve olarak kabul edildiğinde göçmenlerin varlığı bir toplumsal sorun olarak algılanmaktadır. Bu durum dışlayıcı yaklaşımları da körüklemektedir. Göçmenlere yönelik toplumsal dışlama sosyal damgalama, önyargı ya da kalıp yargıların ötesinde yabancı düşmanlığı ve hatta şiddet eylemlerine varan bir tepkiyi de kapsamaktadır.

Entegrasyon sorunu yaşayan bir başka grup ise hükümlülerdir. Bu grup için de sosyal damgalama ve ötekileştirme, hükümlülerin aldığı cezanın caydırıcılığını ortadan kaldırmakta ve rehabilite olma, topluma kazandırılma hedefini de boşa çıkarmaktadır. Hükümlülerle ilgili çeşitli sosyal içerme politikalarından söz etmek mümkündür. Örneğin, hükümlülere eğitim ve beceri edinme imkânlarının sağlanması, büyük işletmelerde hükümlü kotası ile istihdam imkânı yaratılması önemlidir. Ancak bunlar hükümlüler üzerindeki sosyal damganın etkisini kaldırmakta sınırlı bir başarı elde etmişlerdir.

Son olarak evsizler, toplumsal dışlamaya maruz kalan en kırılgan kesimlerden birini teşkil etmektedir (**Clapham, 2008**). Evsizler, özellikle büyük şehirlerde yaşayan, sabit bir geliri ve ikamet yeri bulunmayan, açık alanlarda barınan ve hizmetlerin tamamen dışında kalan bir kesimi oluşturur. Bu grup demografik çeşitlilik gösterse de burada en dikkat çekenler sokak çocuklarıdır. Evsizlere yönelik kurumsal ve sivil toplum desteklerinden

söz etmek mümkündür. Ancak tıpkı göçmenlerin durumunda olduğu gibi küresel eşitsizlik, ekonomik kriz ve zayıflayan sosyal politika evsizlere yönelik kaynak aktarımını kısıtlamakta ve politika yapımında görünürlüklerini, önceliklerini olumsuz etkilemektedir.

Türkiye’de toplumsal dışlamanın etkileri

Türkiye’de toplumsal dışlamanın yapısı incelendiğinde literatürde öne çıkan dışlama pratiklerinin yaygın bir biçimde gözlemlendiği ve makro düzeydeki sınıf ve kimlik temelli ayrımların da yapısal bir seyir gösterdiği söylenebilir. Bu nedenle ana akım tartışmalara alternatif sunacak bir analiz Türkiye’de toplumsal dışlama olgusunu özgün kılan unsurlara odaklanmalıdır. Bu bağlamda sınıfa ya da cinsiyete dayalı toplumsal dışlama ancak makro analiz düzeyinde genel bir bilgi sağlayacaktır. Türkiye’de ırka dayalı ayrımcılık özellikle Türkiye’nin küresel göç ağlarında önemli bir geçiş noktası haline gelmesiyle belirginleşmiştir, ancak kültürel ırkçılık üzerinden tartışıldığında etnisitenin, özellikle iç göçe bağlı olarak, önemli bir toplumsal dışlama kategorisi yarattığını söylemek mümkündür. Özellikle 1980 sonrası politik bağlamında yoğunlaşan kırdan kente göç, etnisiteyi ayrımcılığın önemli bir boyutu haline getirmiştir. Bu genel kategoriler dışında Türkiye’de toplumsal dışlamanın yapısı ile ilgili olarak üç temel saptamada bulunmak mümkündür.

Türkiye bağlamında önce çıkan birinci unsur, mekânsal olarak kentlerin toplumsal dışlamanın en fazla yoğunluk gösterdiği alanlar olmasıdır; ancak kentleşmenin planlı olup olmaması, kentleşme sürecinin gerekli altyapı yatırımları ve ekonomik kalkınmayla desteklenip desteklenmemesi toplumsal dışlama sürecini doğrudan belirler. Keyder, küreselleşme sürecinde İstanbul’daki sosyo-ekonomik dönüşümü inceleyerek toplumsal dışlama pratiklerinin ana hatlarını çizer (**Keyder, 2005**). Küreselleşme özellikle sermaye hareketliliğinin yoğun olduğu metropolitan yerleşimlerde ekonominin imalat sanayinden hizmetler sektörüne kaymasına, dolayısıyla yeni ekonomik koşullara uyum sağlayan ve yeni iş imkânlarından faydalananlar için artan refaha, ancak yeni ekonomi ve yeni istihdam alanlarına ayak uyduracak beşerî sermayeden yoksun kesimler için dışlamaya yol açar. Buna bağlı olarak artan sosyal ve ekonomik eşitsizlik, toplumun belli kesimlerini kentin dış çeperine doğru sürer. Kentin dönüşümü ve kent ekonomisindeki sermaye akışları göçmenler için bir refah illüzyonu yaratır. Dolayısıyla Türkiye ve benzeri ekonomik profildeki ülkelerde göç kentsel nüfusun kontrolsüz büyümesine ve çarpık

kentleşmeye yol açar. Gecekondu olgusu Türkiye’de mekânsal dışlamanın, hizmetlerden dışlamanın en somut ve yapısal örneğini teşkil eder. Keyder’e göre bugün bu süreci daha keskinleştiren bir başka unsur arazilerin metalaşması ve inşaat sektörünün büyümesiyle gecekondulaşmaya imkân tanımayan bir dışlama sürecinin ortaya çıkmasıdır. Son olarak, Türkiye’de neoliberal politikaların bir uzantısı olarak refah rejiminin ve sosyal koruma pratiklerinin zayıflaması da toplumsal dışlamanın etki alanını genişletmiştir.

İkinci olarak, toplumsal dışlama demografik dönüşümlere ve bunları çevreleyen politik ve ekonomik faktörlere göre dönüşür, dolayısıyla toplumsal dışlamayı tarihsel bağlamından, politik ve ekonomik koşullardan bağımsız düşünmek kavramın analiz kapasitesini daraltır. Örneğin, ekonomik zorluk dönemlerinde toplumların içe döndüğü, dini ve milli değerlere bağlılığın arttığı ve sıklıkla ötekileştirme, bir günah keçisi yaratma gibi pratikler yaygınlaşır. Benzer bir biçimde politik kutuplaşma, bölgesel eşitsizlik ve göç gibi demografik değişiklikler de toplumsal dışlamaya yol açar. 2011 yılından itibaren Türkiye’de yoğunluk kazanan göçmen ve sığınmacı akını toplumsal dışlamanın en önemli örneklerinden biri haline gelmiştir. Türkiye’de kesin rakamlar bilinmese de yaklaşık dört milyon Suriyeli sığınmacının bulunduğu bilinmektedir. Özellikle belli şehirlerde yoğunlaşan Suriyeli nüfus yasal düzenlemelerin kısıtlı olması ve göçün düzensizliği nedeniyle entegrasyon sorunu yaşamakta ve toplumsal dışlamaya maruz kalmaktadır. Suriyeli sığınmacılara yönelik barınma, sağlık, eğitim hakkına erişim ve çalışma hakkıyla ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmaktadır (**Akbaş Demirel, 2018**). Ancak göçmenlerin yasal statülerindeki belirsizlik ve kayıtdışılık bu tür içerme politikalarını yetersiz kılmakta, toplumsal dışlama sürecinin giderek yoğunlaşarak devam etmesine yol açmaktadır. Bir başka sorun ise göçmenler arasında sayısal olarak büyük grubu oluşturan “Suriyeliler ve diğerleri” arasında bir ayrımın ortaya çıkmasıdır. Göçmenler arasındaki bu dolaylı hiyerarşi de toplumsal dışlamada bir çarpan etkisi yaratmaktadır. “Çalışmalarda Türkiye’de Suriyelilerden başka sığınma arayan grupların da olduğuna dikkat çekilerek bu grupların sorunlarına da yer verilmesi; akademik çalışmalar ve sivil toplum alanında doğrudan bu grupların da yararlanıcılar olarak tanımlandığı faaliyetlerin yürütülmesi gerekmektedir. Sığınma sisteminin içindeki bu hiyerarşik yaklaşımın sonuçları, kendini sığınma arayan gruplar arasında şiddet eylemleri veya gerginlikler biçiminde göstermemekte, ancak mültecilerin kendi koşullarını

anlatma imkânı buldukları durumlarda bir serzeniş biçiminde açığa çıkmaktadır.” (Akbaş Demirel, 2018).

Uluslararası göç dışında ülke içindeki demografik unsurlar da toplumsal dışlamaya etki eder. Nuran Bayram ve arkadaşlarının 2493 katılımcıyı kapsayan bir örnekleme yürüttükleri kapsamlı analiz bulguları sosyal dışlama ile yoksulluk, işsizlik ve yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Bunun dışında toplumsal cinsiyet ve medeni durumun sosyal dışlanma üzerinde dolaylı bir etki yarattığı, buna karşılık yaşın sosyal dışlanma üzerinde doğrudan etkili olduğu da bulgular arasındadır (Bayram ve ark., 2012). Ancak bu noktada toplumsal cinsiyet konusunda özellikle LGBT bireylere yönelik dışlayıcı pratiklerin hem toplumsal ilişkilerde hem de kurumsal mekanizmalar içinde yaygın olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (Karakaş ve Çakır, 2013; Yılmaz ve Göçmen, 2016). Akkan ve arkadaşları tarafından Romanlara yönelik sosyal dışlanma araştırması farklı dışlama mekanizmalarının tek bir dezavantajlı grup için nasıl etkin olduğunu göstermesi nedeniyle literatürü bütünlüklü bir biçimde temsil eden araştırmalardan biridir. Edirne, Erzurum, Konya, Samsun, İzmir ve Hatay’da yürütülen saha çalışmasının bulguları Romanlara yönelik sosyal damgalama, mekânsal dışlama gibi yapısal yaklaşımları ve bunun yanı sıra istihdam ilişkilerinden ve hizmetlere erişimden dışlanma sürecini de ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonucu Romanlara yönelik sosyal politika seçenekleri içinde güvenceli işlere erişim, eğitimde eşitlik, düzenli bir asgari geçim imkânı ve sağlık hizmetlerine ulaşımın altını çizmektedir. Bütün bu sosyal politika önerileri pratik olarak devletin etkin uygulamaları ile mümkün görünmektedir (Akkan ve ark., 2011).

Son olarak toplumsal dışlamanın seyrinde politik koşullar belirleyicidir. Türk siyasal sisteminde patrimonyal siyaset tarihsel olarak süreklilik gösterir (Heper ve Sancar 1998). Türkiye’de patrimonyal siyasetin devleti toplumun üstünde konumlandırma eğiliminin toplumun genelinde geleneksel dayanışma mekanizmalarının ve kimlik unsurlarının birleştirici olmasına, bu bağlamda dışlama pratiklerinin de toplumun dışında olmanın ötesinde devletin ötesinde olmakla da ilişkilendirilmesine yol açar. Bir başka deyişle, patrimonyal siyaset, politik dışlama ve hizmetlerden dışlama gibi kurumsal pratiklerin daha enformel ve toplumsal ilişkilere dayalı dışlama pratiklerine de nüfuz etmesine neden olur. Örneğin çoğulcu ve katılımcı bir demokrasi anlayışı, sivil hareketlerin güçlü olduğu ve tabandan gelen talepleri yansıttığı bir politik yapıda dışlama pratikleri daha sınırlı olur.

Sosyal içerme politikaları ve politika önerileri

Toplumsal dışlamanın sosyolojik temellerine dair buraya kadar anlatılanlar, toplumsal dışlamanın geleneksel ve formel yapılar içinde farklı biçimlerde ortaya çıktığını ve dışlama pratiklerinin toplumdaki dezavantajlı olarak tanımlanan kesimleri hedef aldığını göstermektedir. Buna karşın sosyal içerme; toplumsal dışlama, ayrımcılık, ötekileştirme ve sosyal damgalama pratiklerini engellemeye ve etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik bir yaklaşımı temsil etmektedir. Sosyal içermeye yönelik üç temel yaklaşımdan söz etmek mümkündür.

İlk olarak, ulusal, ulusüstü ve uluslararası bağlamda ortaya konan yasal ve kurumsal yaklaşımlar daha çok devletin politika yapımı ve çeşitli yaptırımlarla etkinlik gösterdiği politika alanı gelmektedir. İkinci olarak, toplumsal uzlaşma, sosyal barış ve bir arada yaşama gibi prensipler üzerinden sosyal içerme süreçlerini destekleyen sivil toplum kuruluşlarının çabaları dikkat çekmektedir. Son olarak, her ne kadar bölgesel ve topluluk düzeyinde çeşitlilik gösterse de geleneksel dayanışma mekanizmaları daha çok ahlaki bir vurgu üzerinden sosyal içermeye katkı sunmaktadır. Bu katkının sürekli ve yapısal olduğunu söylemek oldukça zordur; ancak kapsayıcı olması nedeniyle azımsanmayacak bir katkısı bulunmaktadır. Bu bölümde literatürde hali hazırda bilinen bu sosyal içerme aktörleri ve yolları dışında dezavantajlı gruplar arasında ortaya çıkan dayanışma ağları da incelenecektir. Dayanışma ağları, dezavantajlı aktörlerin edilgen birer nesne olmak yerine etkin özneler olarak nasıl örgütlendiklerini ve dezavantajlı grupların bakış açısını temsil etmesi açısından diğer üç kategoriden ayrılmaktadır.

Kurumsal yaklaşımlar birkaç farklı biçimde sınıflandırılabilir ve analiz edilebilir. Kurumsal yaklaşımlar ulaşmayı hedefledikleri dezavantajlı gruplar ve hedeflerindeki dışlama pratiklerine göre sınıflandırıldığında daha çok işlevsel bir kategori ortaya çıkar. Örneğin kurumsal yaklaşımların birincil hedefi politik dışlamanın önüne geçmek olduğunda dezavantajlı kesimlerin siyasi temsiline öncelik verilir, bunun için seçim sistemleri çoğulcu olacak şekilde düzenlenir, yerel düzeyde katılımcılığı destekleyecek yönetim alanları açılır. İkinci olarak ekonomik dışlamanın önüne geçmek için daha çok yasal düzenlemeler, örneğin dezavantajlı kesimlere yönelik istihdam kotaları destekleyici unsurlar olabilir. Bunun dışında belli grupların ya da bireylerin hizmetlerden dışlanmasına engel olacak şekilde yaygın hizmet ağları oluşturulabilir, bunun için de eğitim ve sağlık hizmetlerinin etkin bir biçimde

yaygınlaştırılması, refah politikalarının bölüşüm işlevini karşılaması gibi politika araçları önceliklidir.

Kurumsal yaklaşımlar, devletin bürokratik etkinliğine ve hizmet ağındaki yaygınlığa bağlı olarak toplumsal dışlamaya karşı en etkin müdahale seçeneğidir. Devlet hizmetlerinin kişisel olmayan bir biçimde ve farklı mekanizmaları kullanarak sunduğu kapsayıcılık, devletin hukuki denetim ve yaptırım olanakları sosyal içerme açısından en yüksek imkanları sunmaktadır. Yukarıda değinilen eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal koruma politikalarının yanı sıra devlet belli yasal düzenlemelerle dezavantajlı gruplara yasal koruma sunabilir, hak temelli bir çerçevede toplumsal entegrasyonlarını geliştirebilir. Bunun dışında devlet, üyesi olduğu ulusüstü ortaklıklar çerçevesinde belli yasal düzenlemeleri inşa etmek ve uygulamak zorundadır. Avrupa Birliği tarihsel olarak sosyal politika alanına ve üye devletlerin sosyo-ekonomik gelişimine yaptığı vurgu nedeniyle ulusüstü örgütlenmelerle ulusal politikaların tamamlayıcılığı açısından iyi bir örnektir. 1997 yılındaki Amsterdam Antlaşması ile Avrupa Birliği sosyal dışlanmayla mücadeleye yönelik yasal çerçeveyi netleştirmiş, 2000 yılındaki Lizbon ve Nice zirveleri ile Avrupa Konseyi sosyal içermeye yönelik stratejik hedeflerini belirlemiştir (**Sapançalı, 2005b**). Türkiye, Avrupa Birliği üyeliği hedefi olan bir ülke olarak sosyal içerme politikalarını etkin bir biçimde hayata geçirme sorumluluğu taşımaktadır, ancak Türkiye'nin sosyal politika alanındaki genel durumu yapısal sorunları aşmaktan uzaktır. Balaban, Avrupa Birliği ve Türkiye'deki sosyal içerme pratiklerini karşılaştırdığı kapsamlı çalışmasında Türkiye'nin eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, işsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımındaki eşitsizlik ile ilgili politikalarında Avrupa Birliği standartlarından uzak olduğunu ve politika yapımının kısıtlarını detaylı bir biçimde ortaya koyar (**Balaban, 2014**).

Son olarak, özellikle Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Birleşmiş Milletler örgütsel ağı içinde yer alan diğer örgütlerin ortaya koyduğu uluslararası standartlar kapsamında da devlet sosyal içerme konusunda adım atma sorumluluğunu taşır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından tanımlanan dört temel çalışma standardından biri istihdam ve çalışma sürecinde ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yöneliktir ve ILO'nun 100. ve 111. Sözleşmeleriyle desteklenir, Türkiye de bu sözleşmeleri imzalayarak bu düzenlemelere uymayı taahhüt etmiştir (**ILO, 2019**). Benzer bir biçimde Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) de uluslararası göç, mülteciler

ve sığınmacılar konusunda uluslararası hukukun yürütülmesi ve bu kişilerin toplumsal dışlamanın en keskin örneği olan ayrımcılığa maruz kalması yönünde çalışmalar yapar. Nitekim, bugün Türkiye'de dört milyona yakın göçmen ve sığınmacı olduğu göz önüne alındığında uluslararası hukuki düzenlemeler daha da önem kazanır (**UNHCR, 2019**). Üçüncü bir örnek ise, 1979 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi (CEDAW) da özellikle kadınların maruz kaldığı ayrımcılığı hedef alan ve evrensel geçerliği olan bir yasal metindir (**UN, 2019**). Türkiye 20 Aralık 1985 tarihinde bu konvansiyonu kabul etmiştir; ancak cinsiyete dayalı ayrımcılık ve kadınların politik ve ekonomik katılımdan dışlanması yapısal sorunlar olarak devam etmektedir.

Genel çerçevenin dışında dezavantajlı gruplar içinde belli kesimlere yönelik özel, odaklanmış projeler de mevcuttur. Ekonomik dışlamaya yönelik olarak istihdam politikaları arasında belli büyüklükteki işletmelerin engelli ve hükümlü istihdam etmelerini zorunlu kılan kotalardan söz edilebilir. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na göre kurum ve kuruluşlar toplam çalışanlarının %3'ü oranında engelli istihdam etmek zorundadır. İş Kanunu'na göre ise elliden fazla çalışanı olan işletmeler %3 oranında engelli ve %2 oranında hükümlü çalıştırmak zorundadır (**İŞKUR, 2019**). Mevsimlik tarım işçilerinin çocuklarına yönelik eğitim imkanının sunulması, ani göç akışlarına yönelik sağlık ve sosyal hizmetlerin düzenlenmesi, göçmen kamplarının inşa edilmesi, engellilere yönelik proje bazlı uygulamaların geliştirilmesi odaklanmış yaklaşımlara örnek teşkil eder. Ancak bu durumlarda yapısal dönüşümlerden söz etmek zordur; bu tür çözümler kısa vadede sorunları çöze de toplumsal uyum ve içermeye ne kadar imkân tanıdıkları tartışmalıdır.

Sosyal içerme alanındaki kurumsal yaklaşımlar genel olarak değerlendirildiğinde, üretilen yasal düzenlemeler ve politikalar yerelden ulusala, ulusüstü örgütlerden uluslararası düzeye kadar yayılmaktadır. Sosyal içerme pratikleri işlevsel olarak da devletin çeşitli politika alanlarının harekete geçirilmesini gerektirmektedir. Son olarak, özel gruplara yönelik odaklanmış sosyal içerme pratikleri kısa vadeli çözümler sunsa da kurumsal yaklaşımlar dezavantajlı grupları bir öncelik sırasına koymadan, eşzamanlı olarak kapsamayı hedeflediğinde ve bu süreci çoğulcu, katılımcı ve interaktif bir anlayışla yürüttüğünde yapısal dönüşümlere ulaşabilir.

Sosyal içermeye yönelik kurumsal yaklaşımların dışında sivil toplum alanında da dezavantajlı gruplara ve toplumsal dışlamaya yönelik etkinliklerden söz etmek mümkündür. Sivil toplum alanındaki oluşumlar sınıf ve kimlik temelli dışlamadan çok yukarıda sözü edilen ve görünürlüğü görece daha az olan dezavantajlı gruplara yönelik yaklaşımlardır. Burada engelli örgütleri, kadın dernekleri, LGBT bireylere yönelik örgütlenmeler dikkat çekmektedir. Özellikle 2011 yılından itibaren Türkiye'ye yönelik uluslararası göç akışları ve bu süreçte göçmen sayısının artması göçmen dayanışma ağlarının da sosyal içerme alanındaki etkinliklerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur (**Akbaş Demirel, 2018**). Sivil toplum girişimlerini genel olarak farkındalık yaratma, görünürlük, izleme ve raporlama faaliyetleri, proje bazlı eğitim, güçlendirme ve vasıf kazandırma faaliyetleri olarak sıralayabiliriz. Bu tür girişimler kurumsal yaklaşımların eksiklerini tamamlama ve kurumsal yaklaşımların dışında kalan, daha az görünür olan kitleleri dikkat almaları sebebiyle önemli bir işleve hizmet etmektedir. Ancak buradaki temel sıkıntı, sivil toplum etkinliklerinin gönüllülük esasına dayanması nedeniyle her zaman ihtiyaç duyulan insan kaynağına ulaşamamasıdır. İkinci bir sorun ise yürütmeyi hedefledikleri faaliyetler için kaynak sıkıntısı çekmeleridir. Sivil toplum kuruluşları kâr amacı gütmeyen örgütler olarak kendi kaynaklarını yaratma imkanından yoksundur, bu nedenle faaliyetleri de kaynak aktarımı ile sınırlanmaktadır. Son olarak sivil toplum kuruluşları yerel, ulusal ya da uluslararası düzeylerde faaliyetlerini yürütebilirler. Ancak, örgüt yapısında kapsam ve sorun çözme kapasitesi arasında ters yönlü bir ilişki gözlemlenmektedir. Buna göre bir örgütün kapsamı genişledikçe görünürlüğü artmakta, yarattığı farkındalık da daha geniş kitlelere ulaşmaktadır. Ancak diğer taraftan geniş kapsamlı örgütler sorunları hızlıca ve yerinde çözüme kapasitesinden yoksundur. Bu nedenle yerel ve küçük ölçekli örgütler daha az görünürlük kazanmalarına rağmen sorunun kaynağına inme ve yerel düzeyde çözüme ulaşma konusunda daha etkindir. Bu durum hemen her alandaki sivil toplum örgütlenmeleri için geçerli olabileceği gibi, özellikle sosyal içerme pratikleri bağlamında daha da anlamlı ve işlevseldir; sosyal içerme doğrudan karşılıklı bir ilişkinin kurulması ve sosyal ilişkilerin inşa edilmesi ile mümkündür.

Üçüncü olarak, toplumsal dışlamaya karşı bir başka tamamlayıcı unsur geleneksel dayanışma mekanizmalarıdır. Yoksulluk, engellilik veya bakıma muhtaç kesimler söz konusu olduğunda aile üyelerinin yardımlaşması, komşuluk ilişkileri veya din temelli

dayanışma mekanizmaları dezavantajlı gruplar için kısmi bir çare sunabilir. Bunun dışında örneğin göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yerel ve din temelli dayanışma bir sosyal yardımlaşma işlevi görebilir. Geleneksel dayanışma mekanizmalarının tek başına işlevsel ve karşılayıcı olduğunu söylemek güçtür. Bunun en önemli nedeni geleneksel yapılarda ötekileştirmenin içsel bir pratik olarak toplumun sınırlarını, bu sınırların geçirgenliğini belirlemesidir. İkinci bir neden ise geleneksel dayanışma mekanizmalarının sistematik ve sürekli olmaması, bölgeden bölgeye sürekliliğinin ve kapsamının farklılık göstermesi ve çoğunlukla kişisel olmasıdır. Ayşe Buğra, AKP dönemi sosyal politika yaklaşımlarının devlet merkezli sosyal koruma ve sosyal güvenlik ağlarından geleneksel dayanışma ağlarına evrilen yapısını analiz ederken, devletin bilinçli olarak geleneksel dayanışma mekanizmalarına, örneğin "hayırlı evlat" anlayışına ağırlık vermesinin neoliberal ekonomi politikalarıyla, devletin refah politikalarındaki zayıflama ve sosyal politika alanından geri çekilmesiyle uyumlu olduğunu vurgular (**Buğra, 2008**). Dolayısıyla devlet, neoliberal ekonomiyle uyumlu olarak sosyal politikadan geri çekilirken bu alanı öncelikle piyasaya, piyasadaki sosyal hizmetleri satın alamayanlar içinse geleneksel dayanışma mekanizmalarına bırakır. Bu durum toplumsal dışlamanın sınıfsal boyutu için yapısal bir çözüme, bir çözümsüzlük anlamına gelmektedir.

Dayanışma ağları, mevcut örgütsel yapılara bir alternatif olarak değerlendirilebilecek içerici mekanizmalar olarak kavramsallaştırılabilir. Dayanışma ağları formel ve geleneksel mekanizmaları bir araya getiren ve hedef kitlesini edilgen bir nesneden çok etken bir özne olarak içeren örgütsel işbirlikleri olarak tanımlanabilir. Dayanışma ağlarının kurumsal ve geleneksel yaklaşımlardan en önemli farkı hedef kitlesini de doğrudan kapsayan ve mobilize eden yapılar olmasıdır, oysa geleneksel yaklaşımlarda genel olarak korumacı ve yardıma dayalı etkinlikler hâkimdir. Dayanışma ağları dezavantajlı grupları, onların sivil toplum ve kurumsal ortaklarını ve zaman zaman geleneksel dayanışma mekanizmalarını bir araya getiren esnek örgütsel yapılardır. Bu kesişimde yer alan bileşenler yerele özgü ve hedef kitlelerin ihtiyacına uygun bir işbölümü içinde yer alırlar. Ancak hedef odaklı ve hak temelli bir yapılanma olmaları nedeniyle bu kesişimde yer alanlar bileşenleri aşan bir yapılanma söz konusudur. Toplumsal dışlamaya maruz kalan kesimin üyeleri hak mücadelesinde ve olanakların geliştirilmesine yönelik etkinliklerde doğrudan yer

alırlar. Bu işbölümü maddi koşulların iyileştirilmesi, bir hizmet ağının oluşturulması, bireysel gelişime destek verecek programların işletilmesini ve bunun dışında izleme, raporlama ve denetim gibi işlevleri de kapsar. Uluslararası örgütlerin yerel şubeleri de bu işbölümü içinde yer alabilir.

Sonuç olarak sosyal içerme yönlü politikalar ve uygulamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde devletin kaynak kapasitesinin yanı sıra yasa yapıcı ve yaptırım gücü olan bir aktör olarak sosyal içermeye yönelik en güçlü aktör olduğu söylenebilir. Ancak bir taraftan neoliberal ekonomik yapı içinde devletin kaynak yaratma sıkıntısı, sosyal hizmetlerin her alanındaki özelleştirmeler, diğer taraftan artan sosyal eşitsizlik devletin etkinliğini olumsuz etkileyen bir bağlam yaratmaktadır. Sivil toplum kuruluşları ve geleneksel dayanışma mekanizmaları ise devletin sosyal içerme politikalarını destekleyecek tamamlayıcı unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Ancak toplumsal dışlama pratiklerinin yapısal bir biçimde devam etmesi, dezavantajlı grupların maruz kaldığı zorluklar mevcut sosyal içerme çabalarının ancak kısmen başarılı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sosyal içermeye yönelik olarak alternatif bir bakış açısına ve örgütlenme modeline ihtiyaç duyulmaktadır. Dayanışma ağları tepeden inme yaklaşımlara ve yardım eksenli çözümlere alternatif sunması nedeniyle sosyal içerme yaklaşımlarındaki dönüşümün temsilcisi olarak öne çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Akbaş Demirel C.** (2018). "Suriyeliler ve 'Diğerleri': Türkiye'ye Sığınanların Karşılaştırmalı Hukuki Ve Sosyal Konumları", Kartal, B. ve U. Manço (derleyenler) Beklenmeyen Misafirler Suriyeli Sığınmacılar Penceresinden Türkiye Toplumunun Geleceği, Londra: Transnational Press London.
- Akkan, B. E., M. B. Deniz, Ertan, M.** (2011). Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri, Sosyal Politika Forumu.
- Balaban, U.** (2014). Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Sosyal İçerme Uygulamaları: 2000'li Yıllara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, Mülkiye Dergisi, 38:1.
- Bayram N., S. Aytac , M. Aytac, N. Sam, Bilgel, N.** (2012) Poverty, Social Exclusion, and Life Satisfaction: A Study From Turkey, Journal of Poverty, 16:4.
- Bezmez, D., Yardımcı, S.** (2010). In Search of Disability Rights: Citizenship and Turkish Disability Organizations, Disability & Society, 25:5, 603-615.
- Buğra, A.,** (2008). Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika, İletişim.
- Byrne, D.,** (1999). Social Exclusion, Open University Press.
- Clapham, D.** (2008). Homelessness and Social Exclusion, Abrams, D., J. Christian, ve D. Gordon, Multidisciplinary Handbook of Social Exclusion Research, John Wiley and Sons, Ltd.
- Davis, M.,** (2007). Gecekondu Gezegeni, Metis.

- Göregenli, M.,** (2012) "Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık", Çayır, K. ve M. Ayan Ceyhan (der.), Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Greef, M., Verté, D., Segers, M. R.** (2012) Evaluation Of The Outcome Of Lifelong Learning Programmes For Social Inclusion: A Phenomenographic Research, International Journal of Lifelong Education, 31.
- Harvey, D.,** (1973). Social Justice and the City, The Johns Hopkins University Press.
- Heper, M., Sancar, S.** (1998) Is Legal-Rational Bureaucracy a Prerequisite for a Rational- Productive Bureaucracy? The Case Of Turkey, Administration, Society, Vol. 30 No. 2.
- ILO, Eşitlik ve Ayrımcılık, Erişim Tarihi 26 Mayıs 2019** <https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/equality-discrimination/lang-tr/index.htm>.
- İŞKUR, Engelli İstihdamı, Erişim Tarihi 26 Mayıs 2019,** <https://iskur.gov.tr/isveren/engelli-istihdami/>.
- Jarman, J.** (2001) «Explaining Social Exclusion», International Journal of Sociology and Social Policy, Vol. 21 Issue: 4/5/6, pp.3-9.
- Karakas, B., Çakır, B.** (2013). Erkeklik Ofsayta Düşünce: Futbol, Eşcinsellik ve Halil İbrahim Dinçdağ'ın Hikayesi, İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç.,** (2005) Globalization and Social Exclusion in Istanbul, International Journal of Urban and Regional Research, Volume 29.1, March 2005.
- Kurtuluş, H.,** (2011) "Gated Communities as a Representation of New Upper and Middle Classes in İstanbul". İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 44,49-65.
- Munck, R.,** (2004) Globalization and Social Exclusion: A Transformationalist Perspective, Kumarian Press.
- Poyraz, H., Titrek, O.** (2013) Development of Lifelong Learning in Turkey. Abant İzzet Baysal University Education Faculty Journal. 13.
- Reskin, B. F.,** (1998) Realities of Affirmative Action in Employment, American Sociological Association.
- Sapancalı, F.** (2005a) Sosyal Dışlanma, Dokuz Eylül Yayınları.
- Sapancalı, F.,** (2005b) Avrupa Birliği'nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri, Çalışma ve Toplum, 2005/3.
- "Türkiye'nin ilk tazelenme olimpiyatı yapıldı", Erişim Tarihi 26 Mayıs 2019 <http://www.hurriyet.com.tr/kampus/turkiyenin-ilk-tazelenme-olimpiyatı-yapıldı-41190809>.
- Tümtaş, M.S.** (2018) Toplumsal Dışlanmadan Vatandaşlık Tartışmalarına Suriyeli Kent Mültecileri. Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18 (37), 26-47.
- UN, The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Erişim Tarihi 26 Mayıs 2019,** <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>.
- UNHCR, Türkiye'deki Mülteciler ve Sığınmacılar, Erişim Tarihi 26 Mayıs 2019,** <https://www.unhcr.org/tr/turkiyedeki-multeciler-ve-siginmacilar>.
- Yılmaz, V., Göçmen, İ.** (2016) Denied Citizens of Turkey: Experiences of Discrimination Among LGBT Individuals in Employment, Housing and Health Care, Gender, Work, Organization Vol. 23 No. 5.
- Yükseker, D.** (2009) "Neoliberal Restructuring and Social Exclusion in Turkey", in Onis, Z. and F. Senses, Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era, Routledge.